

İttihatçı Polis Müdürü Azmi Bey'in
GURBET GÜNLÜKLERİ
(1918-1921)

Serkan ERDAL Erzurum İli'ne bağlı Oltu İlçesi'nde doğdu. İlk ve ortaöğretimini Oltu'da tamamladıktan sonra, 1999 yılında Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne başladı ve 2003 yılında bu bölümden mezun oldu. Aynı yıl Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde yüksek lisans eğitimine başladı. 2006 yılında "Mütareke Yıllarında (1918-1922) İstanbul'da Kurulan Sosyalist ve Komünist Partiler ve Faaliyetleri" başlıklı tez çalışmasıyla yüksek lisansını tamamladı. 2007 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı'nda başladığı doktora eğitimini, "Osmanlı Devleti'nde Sosyalist Faaliyetler Üzerine Bazı Örnek İncelemeler" başlıklı tez çalışmasıyla 2014 yılında tamamlayarak doktor unvanını aldı. 2015 yılında Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda Dr. Öğr. Üyesi olarak çalışmaya başladı. 2024 yılında doçent unvanını alan Erdal, sosyal tarih alanında akademik çalışmalarını sürdürmektedir.

Asaf ÖZKAN 1982 yılında Erzurum'un Aşkale ilçesine bağlı Kavurmaçukuru köyünde doğdu. İlk tahsilini köyünde, orta ve lise tahsilini Erzurum'da tamamladı. 2003 yılında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 2005 yılında Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde hazırladığı "Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu'nun Türkiye'nin Kültür ve Düşünce Hayatına Etkileri" başlıklı teziyle yüksek lisansını tamamladı. 2011'de aynı enstitüde "Yakın Tarihimizde Askerî ve Mülkî Bürokraside Tasfiyeler Askerî ve Mülkî Heyet-i Mahsûsalar" başlıklı tezi ile doktor unvanını aldı. 2005-2011 yılları arasında aynı enstitüde Araştırma Görevlisi olarak çalışan Özkan, 2011 yılında Oltu Meslek Yüksekokulu'na Yardımcı Doçent olarak atandı. 2016 yılında doçent olan yazar, 2023 yılında Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde profesör kadrosuna tayin edildi. Milli Mücadele Tarihi, Türk Siyasi Hayatı, Millî İktisat, Bürokratik Tasfiyeler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerinde çalışan ve bu alanlarda akademik çalışmaları olan yazar, halen aynı enstitüde görevine devam etmektedir. Evli ve dört çocuk babasıdır.

Sebile YILDIZ AYBAK Tokat İli'ne bağlı Turhal İlçesi'nde doğdu. 2004 yılında Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarihi Bölümü'ne başladı. Adı geçen bölümü, 2009 yılında bitirdi. 2017 yılında "1950-1983 Yılları Arasında Kıbrıs Sorunu'nun Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki Yankıları" isimli tez çalışmasıyla Gazi Üniversitesi Türkiye Cumhuriyet Tarihi Ana Bilim Dalı'ndan yüksek lisans derecesi aldı. 2024 yılında Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde tamamladığı "Tarikat-i Salahiye Cemiyeti (1919-1925)" başlıklı doktora teziyle doktor unvanını aldı. 2010 yılından beri Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı'nda görev yapmaktadır.

**İttihatçı Polis Müdürü Azmi Bey'in
Gurbet Günlükleri
(1918-1921)**

Yayına Hazırlayanlar

Serkan ERDAL - Asaf ÖZKAN- Sebile YILDIZ AYBAK

YAPI KREDİ YAYINLARI

İçindekiler

Eser Hakkında •	7
Hüseyin Azmi Bey Kimdir? •	11
Günlükler •	19
Kaynakça •	258
Dizin •	260

Eser Hakkında

Elinizdeki eser, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine damgasını vurmuş bir neslin tipik örneklerinden, kritik görevlerde bulunmuş önemli bir devlet adamının, İttihat ve Terakki'nin ünlü İstanbul Polis Umum Müdürü ve Beyrut Valisi Hüseyin Azmi Bey'in günlüklerinden oluşmaktadır. Talat, Enver, Cemal Paşalar gibi İttihatçı liderlerle birlikte 1-2 Kasım 1918'de yurtdışına çıkan Azmi Bey'in yurtdışındaki faaliyetlerini, yaşadığı olayları kaydettiği 13 defterin Osmanlıca aslından günümüz Türkçesine aktarımıdır.

Azmi Bey, II. Abdülhamid döneminden itibaren mülkî ve adlî bürokrasiye dahil olmuş ve çeşitli yerlerde mahkeme başkanlığı, müddeiumumilik, mutasarrıflık gibi görevlerde bulunmuştur. 23 Temmuz 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çabalarıyla Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinden sonra ise kritik zamanlarda, kritik görevlere getirilmiştir. Bunda elbette ki Meşrutiyet'in ilan edilmesinden önce cemiyete girmiş olmasının büyük rolü vardır. Nitekim cemiyetin güvendiği bir bürokrat olduğunu 31 Mart İsyanı gibi bir badireden sonra İstanbul'un emniyetinin kendisine teslim edilerek İstanbul Polis Umum Müdürlüğüne atanmasından anlamak mümkündür. Yine 23 Ocak 1913'te İTC tarafından gerçekleştirilen Babıâli Baskını'ndan sonra muhalefetin zapturapt altına alınması ve hükümete yönelik ortaya çıkabilecek rövanşist bir hareketin engellenmesi konusunda büyük önem arz eden İstanbul Polis Umum Müdürlüğü makamı için bir kez daha Azmi Bey'in tercih edilmesi bu düşünceyi pekiştirmektedir. Son olarak I. Dünya Savaşı yıllarında Doğu Akdeniz'in en önemli liman kentlerinden biri olan ve sosyal ve etnik yapısı ile İmparatorluğun bir özeti görünümündeki Beyrut'a vali olarak gönderilmesi Azmi Bey'in İTC döneminin önemli bürokratlarından olduğunu göstermektedir.

İcra ettiği önemli görevlere rağmen, Azmi Bey'in, birinci dereceden İttihatçılar arasında bulunduğunu söylemek güçtür. Fakat Azmi Bey, Mütareke'nin imzalanması ile birlikte İtilaf Devletleri ve muhalifler tarafından savaş suçlusu olarak değerlendirileceklerini, buna karşın adil yargılama imkânı bulamayacaklarını düşündükleri için yurtdışına çıkan hem hükümet içerisinde hem de İTC Merkez-i Umumisi'nde karar alma süreçlerinde söz sahibi olan İttihatçı liderlerle birlikte yurtdışına çıkmak zorunluluğu hissetmiştir. Bunun sebebini gerek günlüklerde gerekse İstiklal Mahkemesi'ndeki yargılanması sırasında verdiği ifadelerde, İstanbul Polis Müdürü olduğu dönemde geleceğin padişahı

Şehzade Vahideddin'i tevkif etmesinden dolayı padişahın düşmanlığından çekindiği için yurtdışına çıktığını beyan ederek açıklamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'na dahil olmasına karar veren ve savaş yıllarında ülkenin kaderine hükmeden İTC'nin gerek savaş yıllarındaki politikaları gerekse savaş sonrası yurtdışına çıkan liderlerinin Mütareke dönemindeki faaliyetleri yakın Türk tarihinin en tartışmalı konularından biridir. Bu konuyla ilgili literatür gün geçtikçe büyümeye devam etmektedir. İktidarda olduğu dönemde bile faaliyetleri çoğu zaman resmî belgelere yansımayan İTC'nin resmî olarak kendisini feshettikten sonra mensuplarının neler yaptıklarını, hangi faaliyetlerin içinde bulduklarını tespit etmek tarihçiler için iğneyle kuyu kazmaktan farksızdır. Bu noktada en fazla müra-caat edilen kaynaklar dönemi yaşamış kişilerin hatıralarından oluşmaktadır. Fakat Mütareke döneminde yurtdışına çıkmış olan İttihatçı liderlerden Talat Paşa, Enver Paşa ve Cemal Paşa'nın elimizde mevcut hatıraları olsa da bu hatıralar ağırlıklı olarak II. Meşrutiyet dönemindeki olaylarla I. Dünya Savaşı yıllarını kapsamaktadır. Yurtdışındaki İttihatçıların faaliyetlerine de değinen bazı hatıralar olsa da bunların çoğu İttihatçıların ve İttihatçılığın sakıncalı olarak görüldüğü Cumhuriyet döneminde yazıldığı için temkinli yaklaşmak gerekmektedir. Dolayısıyla Mütareke döneminde yurtdışında bulunan İttihatçılara dair elimizdeki bilgiler bilvesile geçtikleri bazı resmî belgeler ile istihbarat belgelerine ve bu kişilerin kendi aralarındaki veya üçüncü kişilerle olan mektuplaşmalarına dayanmaktadır.

Dolayısıyla gerek dönemi araştıran tarihçiler için gerekse dönemi anlamak isteyen okuyucular için belki de en güvenilir kaynaklar olarak geriye gün-lükler kalmaktadır. Fakat hal-i hazırda tanınmış İttihatçılardan Maliye Nazırı Cavit Bey hariç diğerlerinin tespit edilebilmiş veya yayımlanmış günlükleri bulunmamaktadır. Bu nedenle yurtdışına çıkış gerekçesi her ne olursa olsun yurtdışındaki İttihatçı liderlerle birlikte hareket eden Azmi Bey'in günlükleri konuyla ilgili literatüre önemli katkılar sunacaktır. Arşiv belgelerinin ruhsuz ve soğuk doğasına, hatıraların ise hatıra sahibinin değişik sebeplere dayanan otokontrolüne karşın günlüklerin olayları yaşandığı andaki duygu durumu ile birlikte yansıtma potansiyelinin daha yüksek olduğu şüphesizdir. Azmi Bey'in temas ettiği konular ve bu konuları değerlendirme biçimi diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında günlüklerin önemini net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Her kitabın bir hikâyesi olduğu gibi elinizdeki kitabın da bir hikâyesi vardır. Bugüne kadar gün yüzüne çıkmamış olan bu günlükler, Haziran 1926'da ortaya çıkarılan Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik İzmir'de planlanan suikast girişimini araştıran ve sanıklarını yargılayan İstiklal Mahkemesi'nin evrakı içerisinden tespit edilmiştir. Azmi Bey gerek mahkeme öncesi sorgusunda gerekse yargılanması esnasında verdiği

ifadelerde yurtdışındaki faaliyetlerine dair kendisine yöneltilen sorularda hatırlamadığı hususların mahkeme tarafından el konulan evrakı içerisindeki günlüklerinde bulunabileceğini ifade etmektedir. Bu ifadeler doğrultusunda yaptığımız araştırma sonucunda bahsi geçen evrak içerisinde Azmi Bey'e ait 17 defter bulunduğunu tespit ettik. Bunlardan dördü Azmi Bey'e ait çeşitli hesapların, adreslerin, telefon numaralarının, tanıştığı kişilerin isimlerinin kaydedildiği defterlerdir. Geriye kalan 13 defter ise 1 Kasım 1918-4 Mayıs 1921 tarihlerini kapsayan günlüklerden oluşmaktadır. Fakat 28 Mart 1919-26 Mayıs 1919 tarihlerini kapsayan muhtemelen bir defter bahsi geçen evrak arasında bulunmamaktadır.

Okuyucular günlüklerde Mondros Mütarekesi'nden sonra yaşanan iş-gallerden kendisini sorumlu tutan İttihatçı liderlerin içinde buldukları duyguları, başlayan direniş hareketine yardım etme çabalarını, çözüm önerilerini bulacaklardır. Bunun yanında Azmi Bey'in İttihatçı liderlere yönelik yer yer eleştirel değerlendirmelerine de şahit olacaklardır. Kısaca ülkesini terk etmek zorunda kalmış bir grup iktidar sahibinin hem sebep oldukları durumu düzeltme çabalarını hem de mümkün olursa kaybettikleri iktidarı yeniden kazanma yolunda attıkları adımları, yaşadıkları hayal kırıklıklarını olayların içinden birinin bakış açısıyla görme imkânını bulacaklardır. Diğer taraftan vatan, millet, fedakârlık gibi üst söylemlerle birlikte günlükler, eşinden ve evladından uzak kalmış bir aile babasının yaşadığı ıstırapı da içermektedir. Ayrıca Azmi Bey, günlüklerini yazdığı sırada bulunduğu Rusya, Almanya, İtalya, Afganistan gibi ülkelerin büyük savaş sonrası yaşadıkları alt üst oluşları da oldukça mahir bir şekilde değerlendirmiş ve kaleme almıştır. Bu ülkelerde yaşanan siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik çalkantılar da günlüğe yansımıştır. Bir Osmanlı aydınının dünyayı kavrama biçimini gösteren bu değerlendirmeler günlüklerin değerini daha da artırmaktadır.

Günlüklerin günümüz Türkçesine aktarılması sırasında Azmi Bey tarafından boş bırakılan yerler metinde [], okunamayan kelimeler [...] ise şeklinde gösterilmiştir. Bazı özel adların Azmi Bey tarafından özgün biçimleriyle yazılmaması ve bazı yer adlarının da günümüzde değişmiş olması nedeniyle bunların bir kısmının tespiti mümkün olamamıştır. Tespit edilemeyen yer ve kişi adlarının yanına soru işareti konulmuş, tespit edilenler özgün biçimiyle yazılmıştır. Yabancı kelimeler italik yazılmıştır.

Yakın dönem Türk tarihinin tartışmalı konularından birine küçük de olsa ışık tutacağını düşündüğümüz bu eserin faydalı olmasını diler, gösterdikleri ilgi ve alakadan dolayı Yapı Kredi Yayınları'na ve yardımlarından dolayı Kerim Akar'a teşekkür ederiz.

Hüseyin Azmi Bey Kimdir?

İttihat ve Terakki devrinin meşhur Polis Müdürü ve Beyrut Valisi olarak bilinen Hüseyin Azmi Bey 1874/75'de İstanbul'da doğdu. Kurenadan Osman Nesib Bey ile Fatma Düriye Hanım'ın oğludur. İlk ve orta öğrenimini Bursa'da tamamladıktan sonra Bursa Askerî İdadisi ve Hukuk Mektebi'nde eğitim gördü. Hukuk Mektebi'nden mezun olmadan¹ Nisan 1894'te Bursa İstinaf Mahkemesi'nde stajyer olarak memuriyet hayatına atıldı. 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilanına kadar Bursa, Pilmar, Meyis, Florina, Pirlepe ve Drama gibi vilayet, kaza ve sancaklarda adliye teşkilatının hemen hemen bütün kademelerinde görev yapan Azmi Bey, Meşrutiyet'in ilanından sonra 30 Eylül 1908'de Selanik Polis Müdürlüğüne atandı. Böylece emniyet teşkilatına geçen Azmi Bey 31 Mart İsyanı sonrasında 19 Mayıs 1909'da oldukça kritik bir görev olan İstanbul Vilayeti Polis Müdüriyetine getirildi. Bir süre bu görevde kaldıktan sonra 27 Temmuz 1910'da Beyrut Vilayeti'ne bağlı Trablusşam Mutasarrıflığına², 17 Ağustos 1911'de de Siroz Mutasarrıflığına atandı³.

Adliyeden emniyete oradan da mülkiye teşkilatına geçerek bürokrasinin hemen her kademesinde görev yapan Hüseyin Azmi Bey, 15 Eylül 1912'de Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hükümeti tarafından görevinden azledildi⁴. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteklediği Said Paşa Hükümeti'nin istifasından sonra kurulan ve Büyük Kabine olarak anılan Ahmed Muhtar Paşa Hükümeti Meclis-i Mebusan'da okunan programında memurların siyasetle ilişkilerinin kesileceğini açıklamıştı. Dahiliye Nazırı Ali Daniş Bey de programa uygun olarak memurlara, siyasi partilerle, özellikle de İTC ile ilişkilerini keseceklerine

1 İstiklal Mahkemesi'ndeki yargılamasında Hukuk Mektebi'nden mezun olmadığını ifade etmektedir. (*Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi (TBMM)*, İstiklal Mahkemesi (İM), Ankara İstiklal Mahkemesi Rumuzu: T3, Kutu Numarası: 115, Dosya Numarası: 239-6, Gömlek Numarası: 32, Numarası: 0042).

2 *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA)*, Dahiliye (DH), Emniyet-i Umumiye (EUM), Tahrirat (THR), Dosya No: 43 Gömlek No: 48; *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA)*, Dahiliye (DH), Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (MUI), Dosya No: 111 Gömlek No: 59; BOA. DH.MUI, Dosya No: 120 Gömlek No: 38. "Tayin", *Yeni İkdâm*, 15 Temmuz 1326 [28 Temmuz 1910], s. 5; Azmi Bey'in Trablusşam Mutasarrıflığına tayini üzerine yerine Beyoğlu Polis Müdürü Kemal Bey atanmıştır. Bkz. "İstanbul Polis Müdüriyeti", *Tanin* 15 Temmuz 1326 [28 Temmuz 1910], s. 3.

3 *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA)*, Defterler (SAİDd), Dosya No: 166, Gömlek No: 327; Cemal Tepe, *İttihatçıların Meşhur Polis Müdürü ve Beyrut Valisi Azmi Bey*, Zet Akademik Yayıncılık, Ankara 2021, s. 13-14.

4 Azmi Bey kendisinin Kamil Paşa Hükümeti tarafından görevinden azledildiğini ileri sürse de (TBMM Arşivi, İM_T3_126_239-47_646_0002) azil tarihi olan 15 Eylül 1912'de işbaşındaki hükümet Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hükümetiydi. Resmî kayıtlarda ise "tarafgirane hareketlerden dolayı" Azmi Bey'in azledildiği belirtilmiştir. Bkz. BOA. İrade (I), Dahiliye (DH), Dosya No: 1495 Gömlek No: 1.

dair bir taahhütname imzalamak için harekete geçti. Bu taahhütnameyi imzalamayan çok sayıda vali, mutasarrıf gibi üst düzey bürokrat görevlerinden azledildi⁵. Bunlardan birisi de Meşrutiyet'in ilanından önce İTC'ye girmiş⁶ ve zamanla İTC tarafından önemli görevlere getirilmiş olan Siroz Mutasarrıfı Hüseyin Azmi Bey'di.

Siroz Mutasarrıflığından azledildikten sonra bir süre açıkta kalan Azmi Bey, 23 Ocak 1913'te İttihatçılar tarafından gerçekleştirilen Babiâli Baskını'nın ardından 25 Ocak 1913'te yeniden İstanbul Polis Müdürlüğüne tayin edildi⁷. 1912 yılı yaz aylarında İTC'nin desteklediği Said Paşa Hükümeti muhalefetin baskısıyla istifa etmiş, yerine Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hükümeti kurulmuştu. Başlayan Balkan Savaşı'nda cephelelerde alınan ağır yenilgiler nedeniyle istifa eden Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hükümeti'nin yerine İttihatçı karşıtlığı ile bilinen ve muhaliflerin desteklediği Kâmil Paşa Hükümeti kurulmuştu. İngiltere'ye yakınlığı ile bilinen Kâmil Paşa'nın sadarete getirilmesinin sebebi diplomatik yollardan savaşın sona erdirilmesi beklentisiydi. Hükümetin kurulmasından sonra barış için girişimler başladı. Fakat büyük devletler Edirne de dahil olmak üzere Rumeli'nin tamamen terk edilmesi yönünde baskı yapınca ve hükümet de bu baskı karşısında anlaşmayı imzalamayı kabul edince İttihatçılar bir hükümet darbesi planladılar. Hükümetin Babiâli'de barış teklifini görüştüğü sırada Enver Bey, Talat Bey gibi İttihatçı liderlerin öncülüğünde Babiâli Baskını gerçekleştirildi ve Kâmil Paşa Hükümeti istifa ettirildi. Yerine de İttihatçıların talebi doğrultusunda Mahmud Şevket Paşa Hükümeti kuruldu⁸.

Babiâli Baskını'ndan sonra kurulan Mahmud Şevket Paşa Hükümeti bir taraftan Balkan Savaşı'nı devam ettirirken bir taraftan muhaliflere karşı baskıcı politikalara yöneldi. Dolayısıyla iç güvenliğin büyük önem kazandığı

5 Asaf Özkan, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Askerî ve Mülki Bürokraside Tasfiyeler Askerî ve Mülki Heyet-i Mahsûsalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014, s. 107.

6 Azmi Bey, İstiklal Mahkemesi'ndeki yargılanması sırasında Meşrutiyet'ten iki üç yıl önce Drama Müddeiumumliliği görevinde iken İTC'ye dahil olduğunu belirtmektedir. (TBMM Arşivi, IM_T3_K115_D239-6_G032_0043). Azmi Bey ya cemiyete giriş tarihini, ya da Drama'da görev yaptığı tarihi karıştırmaktadır. Çünkü Drama Bidayet Mahkemesi Müddeiumumliliğine tayin tarihi 29 Mart 1907'dir. (BOA, SAİDd, Dosya No: 166, Gömlek No: 327). Şayet Drama'da iken cemiyete girdi ise Meşrutiyet'ten 2-3 yıl önce değil yaklaşık bir buçuk yıl önce girmiştir. 2-3 yıl önce ifadesi doğru ise Pırlepe Bidayet Mahkemesi Riyaseti görevinde iken cemiyete dahil olmuştur. Hangisi doğru olursa olsun muhakkak olan şu ki Hüseyin Azmi Bey, en başından beri İttihatçı bir bürokrattı.

7 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA), I. DH, Dosya No: 1497, Gömlek No: 50; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi BOA. Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya No: 4136, Gömlek No: 310199.

8 Babiâli Baskını hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Fuat Türkğeldi, *Görüp İştiklaklerim*, TTK Yayınları, 7. Baskı, Ankara 1987, s. 77-82; Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1922)*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1945, s. 205-208; Samih Nafiz Tansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönerler*, (Anlatan: Galip Vardar), Yeni Zamanlar Yayınevi, İstanbul 2003, s. 146-172; Süleyman Kani İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1918)*, (Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 2004, s. 416-446.

ve güvenlik bürokrasisinin ön plana çıktığı yeni bir döneme girilmiş oldu. Bu durumun farkında olan Mahmud Şevket Paşa, önde gelen İttihatçılardan Cemal Paşa'yı İstanbul Merkez Kumandanlığına⁹ tayin ettiği gibi Azmi Bey de yeniden İstanbul Polis Müdürlüğü görevine getirildi¹⁰. Yeniden müdürlüğe atanan Azmi Bey, Babıâli Baskını'na benzer bir hükümet darbesine girişmesi muhtemel muhalifleri kontrol altında tutma politikasında yeni hükümetin en önemli isimlerinden birisi oldu. Azmi Bey'in İstanbul Polis Müdürü olduğu dönemde yaşanan en önemli olay 13 Haziran 1913'te Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın bir suikast sonucu öldürülmesidir. Bu suikasttan sonra da yönetimin zaafa uğramaması için alınan polisiye önlemlerde Azmi Bey büyük rol oynadı¹¹. Hatta daha sonraki hayatında belirleyici olacak bir tutuklamaya da imza attı. İTC karşıtlığı ile bilinen Şehzade Vahideddin'i asayiş ihlal edecek teşebbüslerde bulunduğu gerekçesiyle hükümetin ve Merkez Kumandanı Cemal Bey'in bilgisi dahilinde sarayında tevkif ettirdi. Bu tutuklama Azmi Bey ile müstakbel padişah arasında kişisel bir husumete yol açtı¹².

Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi olayı sanıklarından Kavaklı Mustafa'yı Rus bandıralı bir vapurdan polis zoruyla aldırıtığı gerekçesiyle Rus sefaretinin ısrarıyla Polis Müdürlüğünden azledildi. Ardından 27 Kasım 1913'te Adana Valiliğine tayin edildi¹³. Fakat daha görevi başına gitmeden tayinden kısa bir süre sonra azledildi¹⁴. Bu tarihten 18 Ağustos 1914 tarihine kadar mazuliyet maaşı aldığı anlaşılmasına rağmen bu süre zarfında Paris ve Kahire'de firari muhaliflerin takibinde bulundu¹⁵. Bu sırada Azmi Bey, 2 Temmuz 1914'te Çorum Mebusu Münir Bey'in Evkaf Müsteşarlığına atanması üzerine boşta kalan Çorum Mebusluğuna seçildi. Azmi Bey, mebusluğu süresince İstanbul Siyasi Şube Polis Müdüriyeti ve İstanbul Polis Müdür-i Umumi Muavinliği gibi müesseselerin kurulması çalışmalarına katkı sağlayarak polis teşkilatının kurumsallaşması noktasında çaba sarf etti¹⁶.

9 Cemal Paşa, *Hatırat (1913-1922)*, (Çeviren: İlyas Kara), Kamer Yayınları, İstanbul 2019, s. 11-12.

10 BOA, SAİDD, Dosya No: 166, Gömlek No: 327; Tepe, *Azmi Bey*, s. 25.

11 Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 12-43; Tepe, *Azmi Bey*, s. 30-58.

12 TBMM Arşivi, İM_T3_126_239-47_646_0002.

13 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), Dosya No: 230, Gömlek No: 117; BOA, BEO, Dosya No: 4235, Gömlek No: 317560.

14 Azmi Bey Adana Valiliğine atanmasından iki gün sonra azledildiğini ifade etmektedir. (TBMM Arşivi, İM_T3_126_239-47_646_0002). Basında çıkan habere göre Azmi Bey "ahval-i sıhhiyesinin gösterdiği lüzum üzerine" tedavi için Avrupa'ya gitmiş ve yerine de Mülkiye Müfettişi Ali Seydi Bey atanmıştır. Bkz. "Azmi Bey", *Tanin*, 21 Teşrin-i sani 1329 [4 Aralık 1913], s. 2.

15 Azmi Bey'in Paris'te bulunduğu sırada muhaliflerden olup Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra yurtdışına çıkan Damat Şerif Paşa'ya yönelik bir suikast girişiminin yaşanması ve yine Azmi Bey'in bir grup İttihatçı ajanla Kahire'deki Kamil Paşa, Miralay Sadık gibi isimleri takip ettiğine yönelik İngiliz raporları onun Teşkilat-ı Mahsusa ile bağlantılı olduğuna dair iddialara neden olmuştur. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Tepe, *Azmi Bey*, s. 197-202.

16 Tepe, *Azmi Bey*, 64-65.

Azmi Bey Çorum Mebusu iken Konya Valisi Hüsnü Bey'in azli üzerine 12 Ağustos 1914'te Konya Valiliğine tayin edildi¹⁷. Yaklaşık bir yıl Konya Valiliği görevini yürüten Azmi Bey 30 Haziran 1915'te Beyrut Valiliğine atandı¹⁸. Beyrut Valiliği görevi Hüsamettin Ertürk'ün ifadesiyle "İttihatçıların Meşhur Polis Müdürü" olarak anılan Azmi Bey için yeni bir unvan haline geldi. Sonraki yıllarda genellikle "Esbak İstanbul Polis Müdürü ve Beyrut Valisi Azmi Bey" olarak anıldı.

Azmi Bey'in yolu Beyrut Valiliğine atanmasıyla birlikte Cemal Paşa ile bir kez daha kesişmiş oldu. Babıâli Baskını'ndan sonra İTC'nin desteklediği Mahmud Şevket Paşa Hükümeti'nin iktidarını sağlamlaştırması ve muhaliflerden gelebilecek rövanşist bir hükümet darbesi girişiminin engellenmesi konusunda en önemli makamlardan Merkez Kumandanlığına Cemal Bey, İstanbul Polis Umum Müdürlüğüne de Azmi Bey tayin edilmişti. Beyrut Valiliğine atandığında ise bu kez Cemal Paşa IV. Ordu Kumandanlığı üzerinde kalmak üzere Beyrut'u da içine alan Suriye, Hicaz, Filistin ve Kilikya Genel Valiliği görevini yürütüyordu. Dolayısıyla bir anlamda Azmi Bey "Valiler Valisi" Cemal Paşa'nın valisiydi¹⁹.

Azmi Bey'in Beyrut Valiliği I. Dünya Savaşı boyunca devam etti. Ancak merkezî hükümetle Suriye aşarının idaresi konusunda yaşadığı anlaşmazlık nedeniyle 20 Haziran 1918'de görevinden azledildi²⁰. Azil kararının ardından bir müddet Beyrut'ta kaldıktan sonra Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından on beş gün önce İstanbul'a geldi²¹.

Azmi Bey'in İstanbul'a dönüş tarihiyle ilgili verdiği bilgi doğruysa bu tarih, Talat Paşa Hükümeti'nin istifa ettiği ve yerine Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin kurulduğu günlere denk gelmektedir. Bilindiği üzere dört yıllık uzun I. Dünya Savaşı, bazı cephelerde birtakım başarılar elde edilmiş olmasına rağmen 1918 yılının bahar aylarından itibaren Osmanlı Devleti'nin de aralarında bulunduğu İttifak Devletleri için artık sürdürülebilir olmaktan çıkmıştı. Bulgaristan'ın mütareke isteme kararı, Almanya ile kara bağlantısının kesilmesi gibi sebeplerle Osmanlı Devleti'nin de mütareke istemek zorunluluğu

17 BOA, MV, Dosya No: 236, Gömlek No: 35; BOA, BEO, Dosya No: 4305, Gömlek No: 322827; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA), İradeler (İ), Meclis-i Mahsus (MMS), Dosya No: 187, Gömlek No: 14.

18 BOA, MV, Dosya No: 241, Gömlek No: 12; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye (DH), İdare-i Umumiye Ekleri (İ.U.M.EK), Dosya No: 93, Gömlek No: 120; BOA, İ. MMS, Dosya No: 197, Gömlek No: 7.

19 Tepe, *Azmi Bey*, s. 79.

20 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA), İrade (İ), Dosya Usulü (DUİT), Dosya No: 114, Gömlek No: 73, 41/64; Tepe, *Azmi Bey*, s. 106.

21 Azmi Bey İstiklal Mahkemesi'ndeki sorgusunda Beyrut Valiliğinden Mütareke'den iki ay önce azledildiğini ve on beş gün önce de İstanbul'a geldiğini ifade etmiştir. (TBMM Arşivi, İM_T3_126_239-47_646_0002).

ortaya çıkınca savaşa girmeye karar veren ve savaş boyunca ülke yönetimini elinde bulunduran İttihat ve Terakki Hükümeti istifa ederek yerine barışı tesis edecek bir hükümetin kurulmasının önünü açmıştı. İşte tam da bu sıkıntılı günlerde İstanbul'a dönen Azmi Bey, şehzadeligi sırasında tevkif ettirdiği Padişah Vahideddin'in kendisine yönelik düşmanlığından çekindiği için yurtdışına çıkmanın yollarını aramaya başladı. Hatta Bahriye Nazırı Rauf Bey'in mütareke imzalamak üzere Mondros'ta bulunduğu sırada Enver Paşa'nın yardımı ile Odesa'ya giden bir Alman vapuruna binmek istemişse de bir zabitin itirazıyla karşılaşmıştı. O dönemde Harbiye Müsteşarı olan Miralay İsmet (İnönü) Bey'i araya sokarak vapura binmişse de daha vapur Boğaz'dan çıkmadan Padişah tarafından görevlendirildiğini düşündüğü bir zabıt tarafından indirilmişti. Dolayısıyla Azmi Bey'in ilk yurtdışına çıkma teşebbüsü sonuçsuz kalmıştı²².

Azmi Bey'in Padişah'tan çekindiği için yurtdışına çıkmaya çalıştığı günlerde 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandı. Aynı günlerde iktidardan düşmüş olan İTC de son kongresini toplamıştı. Kongrede galip devletlerin Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi kararını aldıkları ve savaş yıllarındaki Ermeni ve Rum tehciri gibi uygulamalar nedeniyle suçlanan İTC'nin yeni dönemde nasıl bir politika takip edeceği konuşulmuş ve cemiyet kendisini feshetmişti. Meclis-i Mebusan'da bulunan İttihatçı mebuslar ise Teceddüt Fırkası'nı kurmuşlardı. Kongre devam ederken İTC'nin politikalarından birinci derecede sorumlu olarak görülen liderlerin yurtdışına çıkması kararlaştırılmıştı. Bu karar doğrultusunda Talat, Enver, Cemal Paşalar ile Doktor Bahaeddin Şakir, Doktor Nâzım, Bedri, eski Trabzon Valisi Cemal Azmi, Doktor Rusuhi Beyler 1-2 Kasım 1918'de bir Alman torpidosuyla İstanbul'dan ayrıldılar. İTC'nin iktidar yıllarında uyguladığı politikalara yön veren bu önemli İttihatçı liderlerle birlikte torpidoya binerek yurtdışına çıkan isimlerden birisi de eski İstanbul Polis Umum Müdürü ve Beyrut Valisi Hüseyin Azmi Bey'di. Azmi Bey günlüğünde yurtdışına çıkma sebebi olarak yukarıda zikredilen Padişah Vahideddin ile yaşadığı durumu ön plana çıkarsa da Beyrut Valiliği döneminde Cemal Paşa'nın Suriye'de uyguladığı yönetim biçimi nedeniyle yerli Araplarla olan husumetin de etkili olduğu anlaşılmaktadır²³.

İstanbul'dan ayrılan İttihatçı liderler Sivastopol'a çıktıktan sonra Enver Paşa Kafkasyaya gitmek üzere onlardan ayrılmış, diğerleriye kara yolunu takip ederek Berlin'e geçmiştir. Berlin'de küçük bir Türk kolonisi oluşturan İttihatçılar bir taraftan kendi hayatlarını emniyete almaya çalışırken bir taraftan da ülkede olup bitenleri takip etmeye ve mütarekeden sonra başla-

22 TBMM Arşivi, İM_T3_126_239-47_646_0002.

23 TBMM Arşivi, İM_T3_126_239-47_646_0003; Tepe, *Azmi Bey*, s. 115.

yan işgallere karşı geride bıraktıkları İttihatçı teşkilat ve kişiler üzerinden bir mücadele cephesi açmanın yollarını aramışlardır. Diğer taraftan başta Sovyet Rusya olmak üzere başlatılacak mücadele için dış destek arayışına girişmişlerdi. Azmi Bey ise bir müddet Almanya'da kaldıktan sonra ülkeye dönmenin yollarını aramaya başladı. Bu amaçla İsviçre üzerinden İtalya'ya gelen Azmi Bey burada Hariciye Müsteşarı olan Kont Sforza ile görüştü ve ondan İtalya'nın, Anadolu'da başlayan Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğindeki Milli Mücadele hareketiyle bağlantı kurma arzusunu öğrenince kendisinin Anadolu'ya gideceğini ifade ederek aracılık teklif etti. Buradan temin ettiği bir pasaportla 28 Ekim 1919'da Antalya'ya geldi ve Heyet-i Temsiliye'nin temsilcisi olarak bölgede bulunan Miralay Refet (Bele) Bey ile görüştü²⁴. İtalyanların Heyet-i Temsiliye ile görüşme tekliflerini ilettiği Refet Bey, Azmi Bey ve diğer yurtdışındaki İttihatçıların ülkeye dönmesinin mahzurlu olduğunu ifade edince aynı vapurla tekrar İtalya'ya döndü²⁵. Azmi Bey'in ülkeye dönüşü İstanbul Hükümeti'nin de dikkatinden kaçmamış hatta Harbiye Nezareti tutuklanması için 57. Fırka'ya emir vermişti. Fırkadan Harbiye Nezareti'ne gönderilen 9 Kasım 1919 tarihli yazıda Azmi Bey'in Antalya'dan geri döndüğü belirtilerek tutuklanmadığı ifade edilmişti²⁶. Bununla birlikte Harbiye Nezareti'nin Konya'daki 12. Kolordu Kumandanlığı'na tekrar bir yazı yazarak Azmi Bey'in hangi yolla ülkeden ayrıldığıının ve kesin olarak ayrılıp ayrılmadığının tahkik edilmesi emrini vermesi İstanbul Hükümeti'nin gerek Azmi Bey'e gerekse yurtdışındaki İttihatçılara bakışını göstermesi açısından oldukça önemlidir²⁷.

Ülkeye dönüş yolunun kapalı olduğunu gören Azmi Bey, İtalya üzerinden Almanya'ya geçti. Burada diğer İttihatçılarla alınan karar doğrultusunda büyük zorluklarla Moskova'ya, Enver Paşa'nın yanına gitti. Moskova'da TBMM Hükümeti adına Sovyet Rusya ile anlaşma yapmak üzere gelmiş olan Bekir Sami, Yusuf Kemal, İbrahim Tali Beylerle görüştü. Ardından Enver Paşa ile birlikte Eylül 1920'de Bakü'de toplanan Doğu Halkları Kurultayı'na katıldı. Oradan Afganistan'da bulunan Cemal Paşa'nın yanına giderek burada bir müddet kaldı. Afganistan'da umduğunu bulamayan Azmi Bey yeniden ülkeye dönmek için Bakü'ye geldi. Buradan Sarıkamış'a gelen Azmi Bey Kâzım Karabekir Paşa ile görüşerek ülkeye girme arzusunu ilettili. Konu hükümete arz edilmiş fakat Trabzon'da bulunan İttihatçılardan Küçük Talat (Muşkara) ile

24 Divan-ı harp tarafından hakkında mahkûmiyet kararı verilmiş olan Azmi Bey'in bu teşebbüsü basında birtakım tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bkz. "Azmi Bey: Kuva-yi Milliye'ye İltica mı Etmış?", *Tasvir-i Efkâr*, 9 Teşrin-i sani 1335 [9 Kasım 1919].

25 TBMM Arşivi, İM_T3_126_239-47_646_0003-4.

26 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATASE), Fon Kodu: 110.9.1.10, Kutu No: 197, Gömlek No: 0, Sıra No: 254.

27 ATASE, Fon Kodu: 110.9.1.10, Kutu No: 198, Gömlek No: 0, Sıra No: 188.